

Jan Tesař: Interpretace komunistických pohřebních rituálů v Československu v 50. letech /diplomová práce

Posudek

Diplomová práce Jana Tesaře je kulturně historicky orientovaná analýza z oblasti soudobých dějin. Autor si vybral originální téma pohřebních rituálů ve státně socialistickém Československu 50. let. Přistupuje k němu inovativně a inspiruje se zejména kulturně-antropologickými metodami analyzujícími roli a funkce rituálů ve společnosti. Zároveň zkoumá a využívá koncept tzv. politického náboženství, který podle jeho názoru nejlépe vystihuje proměny ideologické praxe v oblasti rituálů v době tzv. stalinismu resp. bezprostředně následujícím období. Práce je napsána čtivě a až na drobné výjimky je třeba ocenit dobrou úroveň autorových stylistických a jazykových schopností.

Tesař ve svém textu nabízí relativně přesvědčivou a zdařilou rekonstrukci organizace a významu pohřebních rituálů na nejrůznějších rovinách společenského významu (od politických vůdců až k definování a prosazování občanského pohřbu) v daném období. Potýká se však s nedostatkem relevantních zachovaných pramenů, což je problém, jemuž kulturně-historický výzkum čelí velmi často. Vzhledem ke skutečnosti, že v jeho výzkumu převažují prameny oficiálního a veřejného původu, zejména tisk a zejména ústřední tiskový orgán KSČ Rudé právo, je otázka, zda jde nakonec o autorem deklarovaný „hustý popis“ (který v původní kulturně-antropologické podobě vyžaduje interpretaci čtení sociálního dramatu resp. rituálu z pohledu různých sociálních aktérů na základě jejich sociálních praktik a vzájemně často soupeřících významů) či spíše o důkladný popis organizace a veřejné reprezentace pohřebních rituálů. Mezi nejzajímavější empirické poznatky, které Tesařova originální diplomová práce přináší, patří analýza formování a prosazování tzv. občanských pohřebních rituálů jako světonázorové konkurence tradičním, zpravidla církevním pohřbům, stejně jako podrobná analýza rituálních pohřbů politických vůdců zejm. K. Gottwalda. Velmi užitečná je ovšem i celková systematizace pohřebních rituálů a jejich zasazení do širšího rituálně-politického rámce.

Práce však trpí některými slabinami, které by měl autor vzít v úvahu v případě úmyslu výsledky práce v nějaké formě publikovat. Navzdory velmi vysoké teoretické reflexivitě textu a vytrvalé – a zpravidla úspěšné – snaze autora o organické propojování teoretických úvah a empirického materiálu, zůstaly některé pojmy v práci nedostatečně ujasněné a jejich používání tak vykazuje místy známky rozkolísanosti. Jde například o pojmy „moc“ a „násilí“ (např. s. 16-17) a jejich vzájemný vztah či nejasné používání ba zaměňování pojmů „ideologický diskurz“ a „rituální diskurz“.

Zásadnější pro celou práci je však absence definování pojmů „ideologie“ a „legitimizace“, neboť jde o centrální pojmy, s nimiž autor pracuje. Jejich vágnost vede k některým interpretačním problémům. Vidím základní tři:

a) zdá se, že Tesař většinou (nereflektovaně) pracuje se spíše neutrálním (Mannheim) pojmem ideologie jako systematizované politické doktríny, výslovně vyhlašované některým z hlavních organizovaných, moderních stranicko-politických proudů, v tomto případě komunistickým. Potom také pojímá vztah mezi „ideologií“ a „politickým náboženstvím“ jako vztah mezi politickou doktrínou a sociální praxí. To je v rozporu s geertzovskými inspiracemi práce. Geertz na rozdíl od Mannheima definuje ideologii šířeji jako kulturní systém, soustavu symbolicky zatížených věr a výrazů, které představují a interpretují svět tak, aby vytvářely, mobilizovaly, organizovaly a ospravedlňovaly určité způsoby nebo cíle jednání a jiné ztratily. Neboli do velké míry tak, jak Tesař definuje politické náboženství. Slouží ke cti autora, že používá pojem „politické náboženství“ opatrně a spíše naznačuje, kdy se jím popisovaná sociální praxe modelu politického náboženství blíží. Nikde netvrdí, že se jím přímo stává.

b) Tesař chápe ideologii jako doktrínu (kterou nazývá zpravidla „komunistickou ideologií“ či „marxismem-leninismem), současně ale nedefinuje, jaké hlavní znaky ji charakterizují. Často odkazuje k hodnotám „ideologie“ jako jsou socialismus a socialistická budoucnost, práce, mír, vztah k SSSR, revolučnost apod., které se reprezentují v jím popisovaných rituálech. Tyto hodnoty jsou však zpravidla druhotné vzhledem k podstatě změny dobového marxistického chápání pojmu „ideologie“ a tím i ideologické praxe. V marxistické tradici samé se pojem „ideologie“ vyskytuje ve dvou základních pojetích, tzv. pozitivistickém (Engels, Lenin, Labriola), které rozpracovává pojem na bázi vztahu základny-nadstavby a ekonomické determinace vědění a tzv. historicistickém (Gramsci, Lukács, Kosík), který klade důraz na poměr teorie-praxe (vycházející z analýzy vztahu bytí-vědomí) a snaží se o zdůraznění třídní praxe jako klíče k porozumění ideologii resp. přeměně vědomí! Právě tento ideologický zlom od prvního pojetí preferovaného v době stalinismu k druhému, obračejícímu se v „revizionistickém gestu“ druhé poloviny 50. let ke konceptu „kulturní revoluce“ (či posunujícímu se od „politické doktríny“ ke „světonázoru“), se Tesař na základě svých pramenů pokouší popsat. Avšak tím, že si sám nedefinuje pojem ideologie jako svůj vlastní analytický koncept, a že nebere v úvahu jeho dobovou marxistickou reflexi (mohli bychom říci dobovou ideologickou reflexi pojmu ideologie), jsou jeho závěry v tomto směru spíše intuitivní.

c) Tesař si nedefinuje, co rozumí pojmem „legitimizace“, proto nečiní (v rozporu s weberiánskou tradicí výzkumu legitimizace moderního byrokratického panství) rozdíl mezi legitimizačními praktikami a tím i rituály směřujícími primárně do vztahu mezi mocenskou strukturou (strana-stát) a společností na jedné straně resp. mezi mocenskou špičkou a aparátem (legitimizace uvnitř strany) na druhé straně. V roce 1956 to byl zejména druhý z těchto případů, který charakterizoval základní „legitimizační otřes“ a mocenské dilema stranické moci v celé středovýchodní Evropě, nikoliv pouze v Československu. To by možná pomohlo odstranit jeden z implicitních rozporů autorovy argumentace. Autor přesvědčivě ukazuje snahy komunistického „kulturního managementu“ navázat v oblasti státně-socialistické každodennosti na společenské formy (jako např. rituály) způsobem, který by na jedné straně potenciálně měnil společenské vědomí obyvatelstva, ale zároveň nepůsobil jako sociálně cizí forma. Z tohoto pohledu se Tesařem

popisovaná praxe „kulturního managementu“ rituálů jeví spíše jako výsledek snahy o vnitřní společenskou přeměnu v době relativní mocensko-politické stabilizace řádu ve vztahu mezi politickou mocí a společností. Tento postřeh, který autor sám v závěru práce vyzvedá, je ovšem částečně v rozporu s jeho hypotézou na jiných místech, že socialistický rituál vzniká zejména z potřeby stabilizovat řád v době rozkolísané identity a zpochybněné legitimacy systému. Ta se ovšem v roce 1953 a zejména 1956 týkala primárně vztahu vedení a mocensko-byrokratického aparátu.

Dopracování by zasloužila také kapitola 2.1 „Obecný kontext“. Autor zde chtěl zřejmě dát charakteristiku politického vývoje a zároveň ideologických posunů, k nimž v tomto období v Československu došlo. Neopírá se však o žádnou relevantní literaturu kromě práce Jiřího Pernese a celá kapitola je tak velmi vágní a jednoznačně nejslabší z celého Tesařova textu. V české a slovenské historiografii je dnes k dispozici řada studií zabývajících se tímto obdobím čs. dějin a to i v oblasti, která přímo souvisí s tématem Tesařovy práce tj. problematikou ideologického vývoje a legitimizačním přelomem, který pro čs. státně socialistický režim znamenal rok 1956 (např. Blaive, Devátá, Kopeček, Knapík, Kšiňan, Křest'an, Sommer, Šámal, Zavacká aj.). Podle mého názoru by měla být tato kapitola především popisem vývoje ideologických aparátů a institucí od počátku vlády KSČ do zač. 60. let a analýzou významu a role, kterou v tomto ideologicko-agitačním provozu hrála organizace veřejných rituálů, jež byla koneckonců jen jednou (zdaleka ne nejdůležitější) součástí celého komplexu. Součástí, kde se sociální praxe stalinistického resp. post-stalinistického panství, jak autor přesvědčivě ukazuje, skutečně významně přibližovala konceptu „politického náboženství“ (podobně by se ovšem daly interpretovat např. politické procesy, rituály sebekritiky, ikonografie sorealismu atd.).

K empirickým kapitolám nemám zásadních připomínek, spíše jen drobné návrhy na možná doplnění. V kapitole č. 3 o pohřbech politických vůdců by stálo za to dát komunistické státně-politické pohřby do souvislosti s dlouhodobější čs. tradicí a ukázat na podobnosti a rozdíly. Státní pohřby jistě nejsou specifický rituál spjatý pouze s „komunistickou ideologií“, nýbrž mnohem spíše s praxí formovanou už se vznikem moderního státu a jeho symboliky. Při popisu rituálu Gottwaldova pohřbu se tak maně čtenář táže na podobnost či rozdíl s jinými předcházejícími velkými politickými pohřby (TGM, E. Beneš). Analýze Gottwaldova pohřbu by také prospěla větší pozornost popisu předcházejícího Gottwaldova kultu stejně jako pohřbu Stalina, který byl patrně bezprostředním vzorem organizace rituálu. Je totiž otázka, zda lze Gottwaldův pohřeb chápat tak jednoznačně, jak to činí Tesaře, jako výraz potřeby ritualizace v období mocenské destabilizace, či spíše jako přechodovou fázi mezi od charismatické legitimizace řádu pomocí kultu vůdce k cílově-racionální legitimizaci komunistického panství v podobě chruščovovské „procesuální utopie“ (zajišťované mocensky kolektivním vedením strany, nikoliv již na principu geniálního vůdcovství). Ve velmi zdařilé 5. kapitole o občanských pohřebních rituálech Tesař zmiňuje tradice českého progresivismu ve spojitosti s relativní popularitou pohřbívání žehem v českých zemích. Naznačená souvislost s rychle rostoucí popularitou pohřbu žehem ve druhé půli 50. let a tedy opět úspěšnou snahou komunistických

„rituálních specialistů“ navázat na existující společenské praxe a hodnotové vzorce by možná stála za obšírnější zmínku.

Přes všechny uvedené námitky a připomínky považují práci Jana Tesaře za zdařilou a splňující všechna potřebná kritéria pro to, aby byla obhájena jako práce magisterská. Její přijetí rozhodně doporučuji!

PhDr. Michal Kopeček, PhD.

ÚČD FF UK